Ertman, Aldona

Rękopiśmienna mapa województwa podlaskiego Karola Perthéesa z r. 1795. Jej źródła, metoda opracowania i znaczenie dla badań historycznych

Analecta 16/1-2(31-32), 129-137

2007

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aldona Ertman
Instytut Historii Nauki PAN
(Warszawa)

RĘKOPIŚMIENNA MAPA WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO KAROLA PERTHÉESA Z R. 1795 JEJ ŹRÓDŁA, METODA OPRACOWANIA I ZNACZENIE DLA BADAŃ HISTORYCZNYCH

Rękopiśmienna mapa województwa podlaskiego z 1795 roku Karola Perthéesa jest ostatnią mapą szczególną tego znakomitego kartografa, pozostającego w służbie króla Stanisława Augusta w okresie całego jego panowania.

„Mappy szczegulne" Perthéesa zostały opracowane na podstawie istniejących już materiałów kartograficznych, opisów plebańskich oraz punktów z oznaczonymi współrzędnymi geograficznymi. Należy tu powiedzieć, że połowa XVIII wieku to okres pomiarów południka ziemskiego i triangulacji.

„Słabe podstawy matematyczne i niedostateczne zdjęcia terenowe spowodowały znaczne błędy w rysunku sytuacyjnym, a nawet w samej treści map szczególnych. Skutkiem tego elementy fizjograficzne tych map (teren, sieć wodna, lasy) nie posiadają prawie żadnej wartości dla geografii historycznej. Jeśli zaś chodzi o inne elementy natury politycznej lub gospodarczej, to „mapy szczególne" są i pozostaną prawdziwą skarbnicą"[1].

W roku 1750 rozpoczęto we Francji zdjęcia topograficzne przez Cassinich do mapy w skali 1: 86400 opartej na triangulacji. Stanisław August chciał podnieść kartografię polską do poziomu europejskiego, ale cel ten można było osiągnąć jedynie na podstawie licznych pomiarów geodezyjnych, których z powodu I rozbioru Polski w 1772 roku i sytuacji finansowej jednak nie wykonano.

Szukając innej metody zdobycia danych topograficznych brat królewski – od 1773 r. biskup płocki, od 1784 prymas Polski – sporządził 5 punktową ankietę z 1778 roku nazwaną *Artykuły do prędkiej potrzebne informacji dla robiącej się archidiecezjalnej mapy ze wszystkimi posesjami tak miast jak i wsi*[2]. Na podstawie wyników opisów parafii, będących wynikiem ankiet Franciszek Czajkowski (1742–1820) w 1779 roku sporządził mapę diecezji płockiej (1:185000) na potrzeby administracji kościelnej.

Po udanym eksperymencie akcję ankietową rozszerzono niemal na wszystkie diecezje. Opisy plebańskie tym razem według 9 punktowego kwestionariusza, stały się podstawą 8 map województw Perthéesa.

W 1781 roku Perthées zapoczątkował prace nad „mapami szczególnymi" województw, które miały złożyć się w sumie na *Atlas Polski*, a drogą generalizacji opracowanie dokładnej mapy całego kraju. W 1783 roku została opracowana mapa województwa mazowieckiego, która zapoczątkowała serię map szczególnych; druga redakcja tej mapy 1789–1791. Następnie powstawały: mapa województwa płockiego z ziemią dobrzyńską (1784), brzesko-kujawskiego (1785), inowrocławskiego z księstwem siewierskim (1787), sandomierskiego (1788–1791), rawskiego (1792), łęczyckiego (1793), podlaskiego (1794–1795), poznańskiego (1804) i kaliskiego (niedatowana) oraz znane tylko z tytułu *Mappa szczegulna kraju zawierającego starostwa kaniowskie, bohusławskie, korsuńskie, trechtymirowskie etc.*, czyli południowa część województwa kijowskiego[3].

Począwszy od 1792 roku wysztychowano i odbito w Paryżu w firmie Tardieu mapy: województwa krakowskiego, lubelskiego, płockiego i sandomierskiego oraz okolic Warszawy. W roku 1806 wysztychowano i opublikowano jeszcze mapę województwa rawskiego[4].

Mapa województwa podlaskiego jest, zdaniem Karola Buczka, najsłabszą mapą Perthéesa. Jedyny zachowany egzemplarz znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (sygnatura zbiorów kartograficznych AK-98). Pochodzi ze zbioru geograficznego Stanisława Augusta, przewiezionego przez króla z Grodna do Petersburga w roku 1797[5]. Mimo to, jest bardzo cenna ze względu na zachowane źródła, na podstawie których powstała, co pozwala na rekonstrukcję metod pracy Pertheesa.

Zebrane drogą ankiet opisy parafii całej Rzeczypospolitej posłużyły jako podstawa do map szczególnych Perthéesa. Szczegółowość kwestionariusza wymagała od plebanów informacji o przynależności do archidiakonatu, dekanatu, województwa, powiatu, wyszczególnienia wszystkich miejscowości i ich właścicieli, podanie kierunku, odległości od kościoła i od wszystkich innych kościołów sąsiedzkich miast grodowych, powiatowych i innych, opisu sieci rzecznej, zalesienia z podaniem gatunku drzew, podania liczby młynów, tartaków, rudnii itp., szczegółowego opisu dróg „partykularnych" i traktów publicznych

z wyrażeniem odległości w milach od wioski do wioski, a także informacji o przebiegających na terenie parafii granicach administracyjnych. Ankieta była uzupełniona instrukcją pouczającą jak określić odległości, kierunki, położenie, na jakim papierze, i w jakim formacie ma być wykonany opis i ich układ w obrębie dekanatów i archidiakonatów.

Materiał uzyskany drogą ankiet, sporządzony przez wielu autorów-plebanów, nie mógł być jednolity, ale jest tym bardziej cenny, że informacje o elementach środowiska geograficznego były podawane z autopsji. Należy tu wspomnieć, że K. Perthées, sporządzając mapę województwa podlaskiego i inne „mappy szczegulne" nigdy nie widział opracowywanych przez siebie terenów.

Opisy plebańskie utworzyły kilkudziesięciotomowy zbiór rękopiśmienny, który uporządkował Franciszek Czajkowski, pracujący u boku Perthéesa jako kartograf królewski w latach 1783–1786, według parafii, dekanatów i diecezji. Jako tom uzupełniający sporządził on rejestr zgromadzonych w Warszawie materiałów dla diecezji koronnych. Natomiast opis diecezji wileńskiej przesłany został królowi przez biskupa Massalskiego w roku 1788[6].

Różnorodny i bogaty materiał opisowy wymagał wstępnego opracowania kartograficznego. W ten sposób powstały wyciągi z opisów i szkice dla każdej parafii i dekanatu, co utworzyło rodzaj kartoteki danych do kolejno opracowywanych map województw koronnych. Karty, ułożone parafiami według dekanatów, archidiakonatów i diecezji utworzyły rękopiśmienny zbiór nazwany *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiów Królestwa Polskiego przez K. Perthéesa geografa J.K.Mci* (ryc. 1).

O istnieniu takich samych wyciągów dla dekanatów diecezji wileńskiej nie było wiadomo. W 1959 roku opublikowano informację B. Baranowskiego o rękopiśmiennych zbiorach w Kijowie, co potwierdziło istnienie opisów parafii diecezji wileńskiej i dołączonych do nich szkiców. Autor sugerował jednak, że są to szkice plebanów[7].

Obecnie wiadomo, że są to rysunki Perthéesa zrobione na takich samych kartach wyciągów jak dla diecezji koronnych 21 kart, wklejonych do opisów parafii dekanatu knyszyńskiego i augustowskiego stanowią uzupełnienie kartoteki Perthéesa[8] (ryc. 2 i 3).

W lewym górnym rogu każdego szkicu podawana jest nazwa parafii, a w prawym województwa i powiat, natomiast w lewym dolnym rogu figuruje nazwa dekanatu. Kartę wypełnia szkic oraz mnóstwo informacji. Wykaz miejscowości według pkt. 1 ankiety oraz odległości w milach w stosunku do kościoła parafialnego umieszczony jest pod szkicem z lewej strony, natomiast z prawej strony naniesiono objaśnienia znaków kartograficznych mapy oznaczających kościoły, cerkwie, miasta z podaniem odległości. Pomiędzy tymi kolumnami są wypisane młyny, wiatraki, rudnie (wg. pkt. 7). Pozostałe informacje dotyczące sieci rzecznej,

lasów, charakteru dróg czy granic administracyjnych umieszczone są w pozostałych wolnych miejscach (często skrótowo), na odwrocie karty lub dołączonej dodatkowo karcie z numerem 2. Szkic tworzyła sieć dróg biegnących od kościoła parafialnego do podanych miejscowości, z podaniem położenia. Szkice różnią się szczegółowością, ale wszystkie charakteryzuje zależność od opisu dróg (punkt 8 ankiety). Schemat dróg tworzył więc rodzaj itinerariów, wyznaczonych na podstawie autentycznego opisu w terenie. Osnowę rysunku sytuacyjnego parafii stanowiły drogi, a nie sieć rzeczna.

Opracowując szkice, Perthées zostawiał na nich krótką ocenę wartości opisów parafialnych w postaci krótkich uwag w języku francuskim, np.: „bon" lub „très bon" – czyli opis dobry lub bardzo dobry, „exellent et très bien fait" – znakomity czy „miserable" – żałosny, itp.[9]

Wysoki poziom instrukcji zaowocował bogactwem treści opisów parafialnych, gdzie często szczegółowość opisów wykraczała poza zakres treści mapy (np. skład drzewostanu).

Opisy te posiadają bezcenną wartość źródłową jako materiał dla badań historyczno-geograficznych. Zapełniają one kilkadziesiąt tomów materiałów geograficznych dla całego kraju: 12 tomów opisów z diecezji wileńskiej i 12 tomów *Geograficzno-statystycznego opisania parafiów Królestwa Polskiego* Perthéesa. Dwa tomy opisów wileńskich zawierają dołączone do opisów plebańskich pertheesowskie szkice topograficzne parafii dekanatu knyszyńskiego i augustowskiego. Obejmują one graniczne dekanaty Korony i Litwy. Wobec zniszczenia 12 tomów opisów parafialnych korony, które spłonęły w powstaniu warszawskim, jest to jedyny fragment kraju dla którego zachowały się zarówno opisy plebanów jak i szkice Perthéesa, będące podstawą dla opracowania rękopiśmiennej „ mappy szczegulnej" województwa podlaskiego z 1795 r.

Istnieje zatem możliwość porównania szkiców i wyciągów kartografa z opisami tych samych parafii oraz zbadania relacji opis – szkic – mapa wyłącznie dla mapy obszaru województwa podlaskiego.

Celem studiów nad mapą woj. podlaskiego na podstawie analiz porównawczych treści mapy z materiałami wyjściowymi, które stanowią opisy i szkice oraz późniejszych z pocz. XIX w. map zaborczych i polskiej mapy przedwojennej 1 : 300 000, jest wykazanie wartości źródłowej tej mapy, jej przydatności jako źródła dla geografii historycznej oraz dla historyków różnych dyscyplin i jako historycznego: źródła o nazewnictwie, komunikacji, gospodarce leśnej, sieci osadniczej itp. Już wstępna analiza mapy wskazuje, że nadesłane w odpowiedzi na ankietę opisy są bogatsze w treści, i że nie wszystkie informacje Perthées był w stanie nanieść na mapę w przyjętej skali. Interesująca jest również kwestia w jakim stopniu informacje z opisów zostały uwzględnione na mapie woj. podlaskiego. Poza tym porównując elementy mapy woj. podlaskiego z mapami

nowoczesnymi można pokazać zmiany, jakie nastąpiły w niektórych elementach fizjografii rozpatrywanego obszaru.

Nie ulega wątpliwości, że Perthéesa mapa woj. podlaskiego stanowi zabytek kartograficzny, przedstawiający bogaty materiał o bezcennej wartości, dotyczący rozległego terytorium. Tym bardziej jest wartościowy, że opisy te powstały w stosunkowo krótkim czasie i są rzeczywistym obrazem sprzed 200 lat. W posiadaniu Instytutu Historii Nauki PAN jest dwunasty tom szkiców Perthéesa w postaci mikrofilmu wykonanego w archiwum kijowskim i fotokopii, co warto byłoby wydać jako źródła do mapy woj. podlaskiego.

PRZYPISY

[1] K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788–1792). Źródła i metody. Atlas historyczny Polski*, serja A: mapy szczegółowe.

[2] J. Witeska, *Materiały do atlasu historycznego Polski XVIII w. Archdiakonat pułtuski w ankiecie Michała Poniatowskiego z r. 1788*. „Przegląd Historyczny" 43, 1952, z. 2, s. 338–346.

[3] K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, s. 20.

[4] *Karol Perthées (1739–1815) kartograf pierwszej Rzeczypospolitej i entomolog*, *Rozprawy z dziejów nauki i techniki*, t. 14, pod red. naukową Jerzego Pawłowskiego, Warszawa 2003, s. 83.

[5] S. Aleksandrowicz, *Mapa szczególna województwa podlaskiego*, „Studia Podlaskie", t. 1., Białystok 1990, s. 94.

[6] List biskupa Massalskiego do Stanisława Augusta z 15 I 1788, (rkp. Bibl. Czart. Nr 273, w. 111–113).

[7] B. Baranowski,, *Źródła rękopiśmienne do historii kultury materialnej w Kijowie i Mińsku*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 7, 1959, s.124–127.

[8] W. Wernerowa, *Ze studiów nad opisami parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. w relacji ze szkicami K. de Perthéesa*. „Z Dziejów Kartografii", t. 7, Warszawa 1995, s. 126.

[9] *Karol Perthées (1739–1815) kartograf pierwszej Rzeczypospolitej...*, s. 65.

A manuscriptural map of the Podlasie province by Karol de Perthées from 1795. Its sources, method of drawing and significance for historical research

SUMMARY

Objective: To show the value as sources of descriptions of parishes used as a basis for the „detailed map" of the Podlasie province by K. de Perthees.

Methodology: Comparative analysis of the content of the map of the Podlasie province of 1795 with source materials; volume 12 of the *Geographic statistical description of the parishes of the Kingdom of Poland*, Textor's map on a scale of 1:150,000, and a pre-World-War-Two topographic map on a scale 1:300,000.

Findings: The basis for K. de Perhtees „detailed maps" was constituted by descriptions of parishes of the whole Polish-Lithuanian Commonwealth obtained by means of a questionnaire. This diverse and rich material was used by de Perthees to make synopses and sketches for each parish and decanate. An initial analysis of the map and descriptions indicates that the descriptions are richer in content than the map.

Conclusions: The descriptions constitute a valuable source for historical-geographical research. The actual value of the representation in the map is increased thanks to the existing sources.

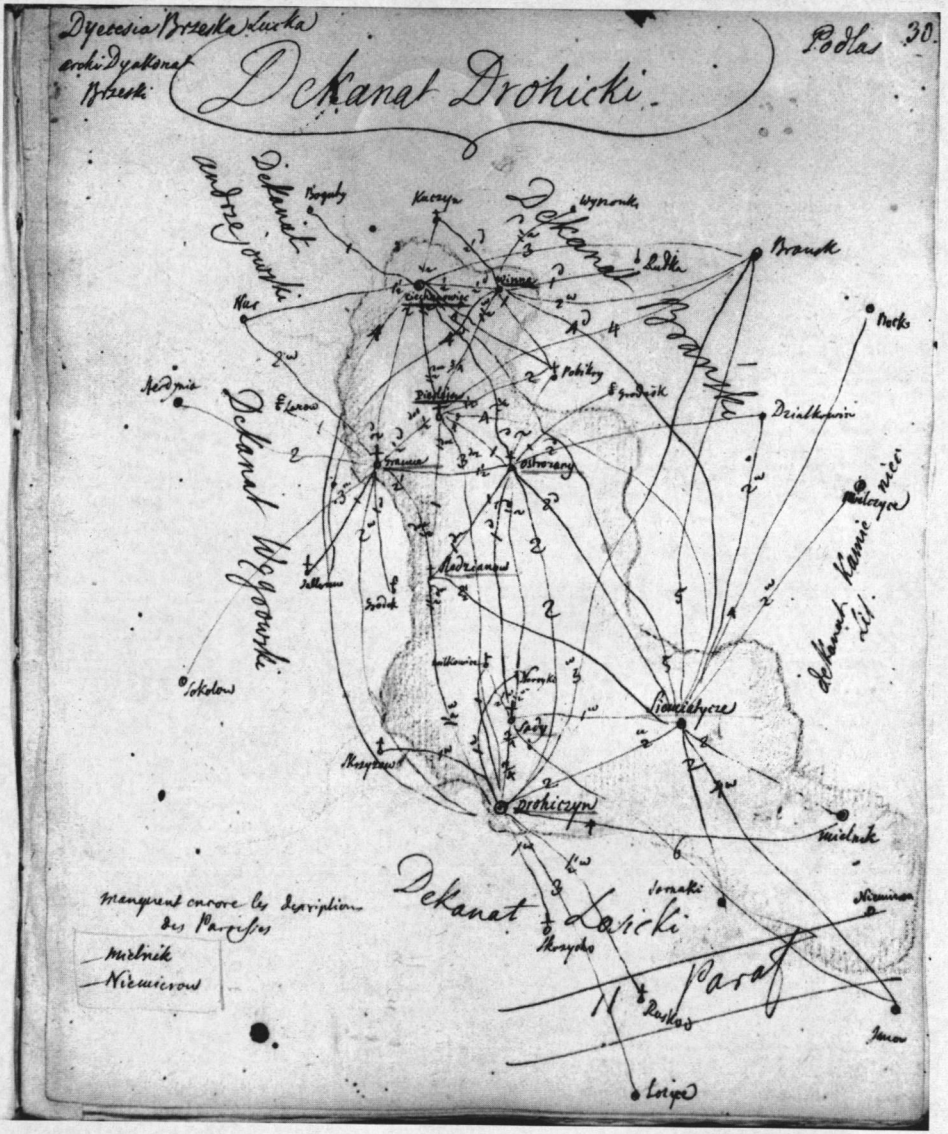

Ryc. 1. Dekanat drohicki

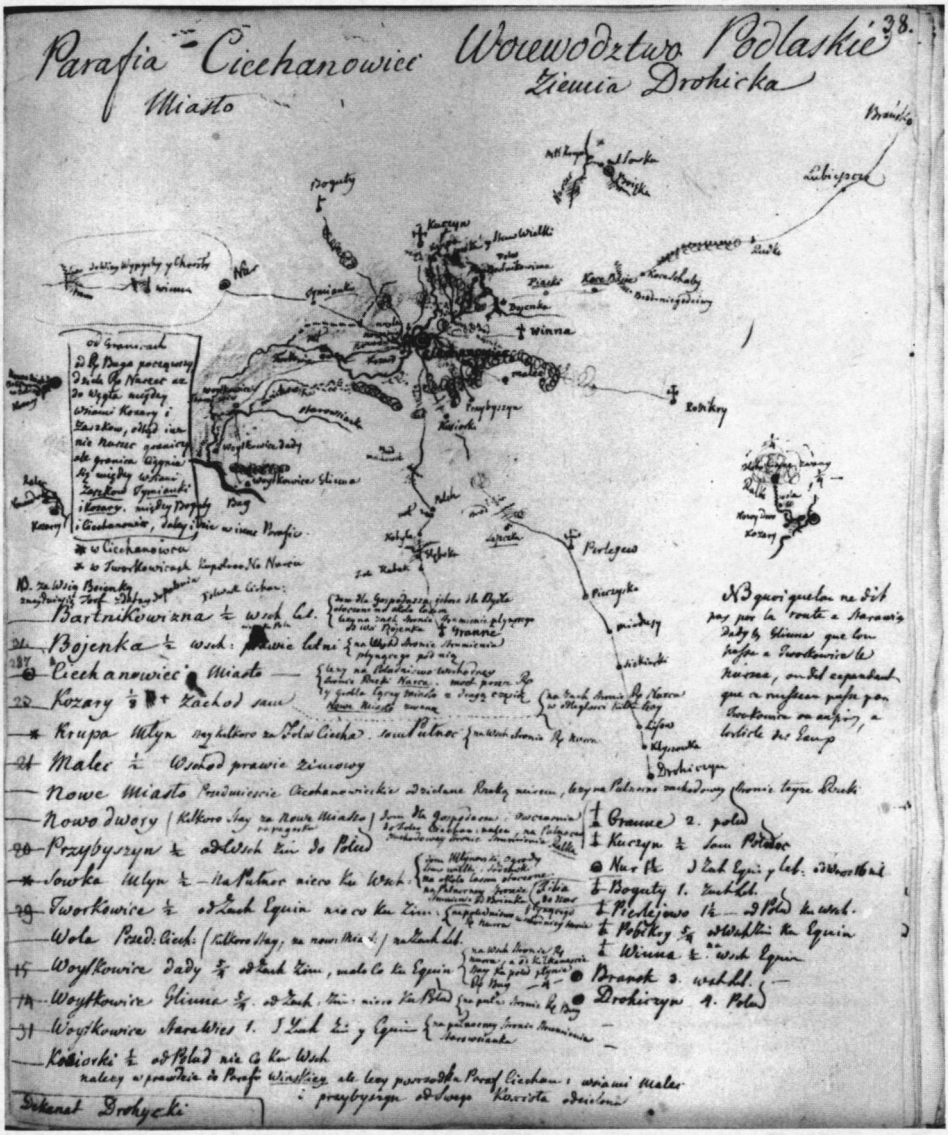

Ryc. 2. Parafia Ciechanowiec

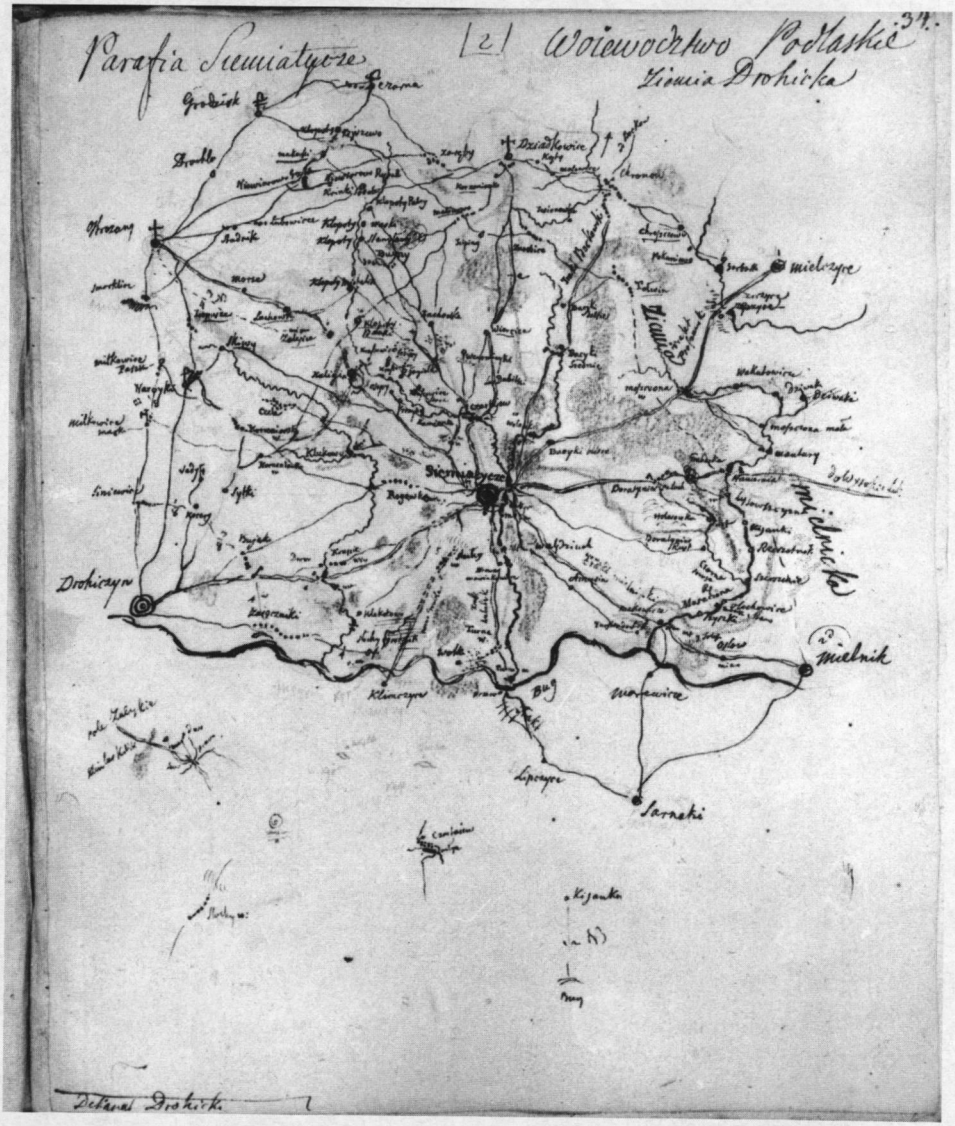

Ryc. 3. Parafia Siemiatycze